

1

‘Onseker welke levenswijze te verkiesen’.

Een opvoeding met veel mogelijkheden

De vraag was of er meerminnen bestonden. Nicolaes Witsen wist het zeker, schreef hij op 18 september 1714 aan een vriend. Als bewijs voerde hij het verhaal van de Deense admiraal Coert Adelaer aan. Een halve eeuw terug had deze zeeman hem bij zijn ouders thuis bezworen dat hij er een met eigen ogen in de Griekse wateren had gezien. Adelaer had hem toen ook verteld hoe hij bij het enteren van een Turks schip het hoofd van een pasja had afgeslagen.

Meerminnen, zeehelden die Turkse pasja's de kop afsloegen: de geestdrift die zich door dit soort verhalen al jong van Nicolaes Witsen meester had gemaakt zou hij altijd blijven behouden. Geboren in een invloedrijk regentengeslacht had hij veel geluk. Doordat zijn vader in de top van de Amsterdamse magistratuur zat – hij was zowel burgemeester als bewindhebber van de West-Indische Compagnie, als raad van de admiraliteit – kwamen bij hem thuis veel bijzondere figuren over de vloer. Mannen die vertelden over hun avonturen, de rijkdommen in exotische landen en rare schepselen die God op de wereld had gezet. Duikend in zijn vaders boeken met reisverhalen vond Nicolaes deze wonderbaarlijke zaken opnieuw op plaatjes terug. Niet toevallig hingen in hun bibliotheek ook de schilderijen van de vier werelddelen Europa, Afrika, Azië en Amerika aan de muur: Australië was toentertijd immers nog nauwelijks ontdekt. In deze ruimte lagen ook de vreemde voorwerpen uitgestald, van het curieuze gebit van een Groenlander tot – jawel – de afgehakte hand van een meermin. Meestal betroffen het curiositeiten geschonken door familie in het buitenland, een bevriende scheepskapitein of een dankbare cliënt. Zelfs de trap van het huis was met betekenis overladen, gelet op zijn herkomst, gemaakt van blokken Grieks marmer uit een oude tempel van Apollo. Op de treden stonden ter overdenking deze dichtregels uitgehakt: ‘Apollo eertijts sprak orakelen uyt dees steen, / Dog slijt nu, en wert dus al dagelijx betreen.’¹ Nicolaes Witsens bestaan, kortom, was van kindsbeen af doortrokken van opwinding die de ontdekking van het aardrijk gaf.

In de zeventiende eeuw waren er heel wat jongemannen die van verlangen brandden er zelf eens op uit te trekken en de wereld te bezien, zo men tenminste de voorwoorden van hun op papier gestelde avonturen mag geloven. Maar om naar verre landen te gaan waren de meesten gedwongen aan te monsteren bij een van de handelscompagnieën. Zo niet Nicolaes. Hij maakte zijn reizen naar

Engeland, Moskovië en Zuid-Europa, verkerend in gezelschap van familie en vrienden. Het grote verschil met die andere jongelieden was ook dat Nicolaes geen fortuinzoeker maar een regentzoon in opleiding was. Nicolaes' reizen waren studiereizen. Toch had niemand kunnen voorzien wat voor enorme gevolgen zijn verblijf in Rusland zou hebben.

Cornelis Janszoon Witsen (1605-1669), een blik op de vader

Cornelis Witsen was de enige zoon uit een rijk koopmansgezin, dat buiten zijn vader Jan Cornelisz. bestond uit zijn moeder Margrieta Oetgens en zijn zussen Petronella en Maria. Zijn vader leidde op de Amsterdamse Singel een belangrijke handel in koren uit Moskovië. Over de eerste dertig jaar van Cornelis' leven is niet meer bekend dan dat hij op 21 december 1627 te Leiden tot doctor in de rechten promoveerde, een grand tour naar Italië maakte en vijf jaar later op 21 november 1634 huwde met de vijftienjarige Catharina Claesdr. Gaeff (1619-1698), alias Lambertsdr. Opsy. Over het leven van Catharina Opsy is al evenmin veel bekend. Zij was de dochter van Lambert Opsy en Grietge Klaeuw, en ook haar familie was groot geworden in de handel. In 1602 exploreerde haar oom Claes Gaeff bijvoorbeeld als eerste de wateren rond Nieuw-Guinea.² Het echtpaar kreeg vijf zonen, van wie de in 1641 geboren Nicolaes de middelste was. De begraafregisters onthullen echter dat er meer kinderen moeten zijn geweest.³

Van Cornelis en Catharina zijn verscheidene pendantportretten gemaakt, onder meer door Bartholomeus van der Helst in 1658 en Janus Lutma de Jonge. Daarnaast hadden zij door de bekende Artus Quellinus van zichzelf borstbeelden in marmer laten vervaardigen die nu als verloren worden beschouwd.⁴

Imposant is het portret van Cornelis Witsen op *De schuttersmaaltijd* van Bartolomeus van der Helst, waarop hij levensgroot is afgebeeld en dat zich nu in het Rijksmuseum te Amsterdam bevindt.⁵ De aanleiding voor het maken van dit reusachtige schilderij was het sluiten van de Vrede van Munster in 1648, die het einde van de Tachtigjarige Oorlog markeerde. De welgedane, in kostbaar zwart geklede Witsen zit hier als kapitein van de burgermilitie in gezelschap van zijn vendel schutters aan een lange tafel wijdbeens rechts vooraan. Hij houdt de hand vast van de naast hem zittende luitenant Johan Oetgens van Waveren. Als teken van zijn status klemt hij in zijn linkerhand de enorme zilveren drinkhoorn van het Sint-Joris- of Voetboogschuttersgilde, die vanwege het gewicht ook door zijn knie moest worden ondersteund. Deze uit 1566 stammende hoorn, die zich nu in het Amsterdams Historisch Museum bevindt, werd door latere schrijvers graag aangegrepen om de uitspraak van zijn tijdgenoot Hans Bontemantel nog eens te citeren: 'Was een heer, wat te veel geneegen tot groote glaesz.'⁶

Cornelis Witsen zat toen al vijf jaar als raad in het stadsbestuur en was drie jaar bewindhebber van de West-Indische Compagnie – een persoon om

rekening mee te houden dus. Voor de jaren 1653, 1658, 1662 en 1667 was hij burgemeester van Amsterdam. Daarnaast bezette hij nog diverse andere hoge posities in en buiten het stadsbestuur.⁷ De grote vriendschap die hij ten huize van de invloedrijke Cornelis de Graeff genoot, moet de stuwende kracht in zijn carrière zijn geweest. Door hulp van diens broer Andries, aan wie Witsen ook zijn tweede verkiezing als burgemeester te danken had, ruilde hij zijn laatste burgemeesterschap op 9 augustus 1667 in voor de post van hoofdschout. Een invloedrijk en lucratief ambt, dat hij vanwege zijn dood slechts anderhalf jaar heeft bekleed. Volgens Bontemantel had hij zich in die korte tijd weinig bemind gemaakt, 'alsoo wat te veel schraepte onder de gemeente en de substituten en dinaers'. Het schoutsambt of hoofdofficierschap ging vooral als aantrekkelijk door omdat de schout recht had op een aandeel van de opgelegde boetes, en hoe hoger de boete, des te groter uiteraard het voordeel. Al verklaarde Witsen vele malen dat het hem niet om het geld te doen was geweest, maar dat het ambt hem door de andere burgemeesters opgedrongen was.⁸

Bestond er over deze ambtswisseling al het nodige gemor, nog bezwaarlijker vond men dat Witsen reeds 'groot gezag' door zijn burgemeesterschappen had, ook al was hij bij de aanvaarding van het schoutsambt gedwongen geweest zijn andere ambten op te geven. Het ingrijpendst was voor hem het verlies van zijn kwaliteit als oud-raad en zijn zetel van bewindhebber der West-Indische Compagnie. Maar ook voor zijn verkrijging van dit schoutsambt was Cornelis al zeer vermogend. Zo leende hij aan instanties en particulieren grote bedragen uit, een onder rijke patriciërs gebruikelijke manier van geld beleggen. Aan de Staten-Generaal had hij bijvoorbeeld 20.000 gulden geleend, en aan het college van kerkmeesters van de Zuiderkerk schoot hij 2000 gulden voor.⁹ Zijn renteloze lening aan Rembrandt in 1653 van 4180 gulden blijkt zijn reputatie in later tijd geen goed te hebben gedaan, hoewel dit meer op emoties vanwege het genie van de schilder dan op juiste gronden berustte. Vanwege 'verliesen geleden in de negotie, alsmede schaden ende verliesen by der zee' ontving de schilder in 1656 surseance van betaling. Toen Rembrandt zijn schuld in 1658 echter nog steeds niet had voldaan, moest hij zijn huis verkopen.¹⁰

Cornelis Witsen was een invloedrijk en vermogend heer, zoveel is wel duidelijk. Zijn wapenkreet luidde *Candide et Cordate!* (Oprecht en kloekmoedig!) Hij was bovendien een heer met veelzijdige interesses. Daarvan getuigen zijn bibliotheek, zijn uitgebreide verzamelingen portretten, munten, Romeinse oudheden en gemmen. Om zijn begunstiging te verwerven werden aan hem boeken, theaterstukken en kaarten opgedragen. Zijn aantekeningen over de marine vormden de grondslag voor een overzicht van het scheepsbouwen van zijn tijd in *Aeloude en Hedendaegsche Scheepsbouw en Bestier*.¹¹ Nog één persoonlijke brief is er van hem bewaard. Deze is gericht aan de numismaticus Joachim Oudaan en laat zien dat hij beslist ook sympathieke kanten had. Elders in deze studie zal op de hier genoemde aspecten meer uitgebreid worden ingaan.

Cornelis stierf op zijn drieënzestigste jaar aan een mislukte operatie ter

verlichting van zijn waterzucht, een kwaal waaraan later ook zijn zoon Nicolaes zou overlijden. Naar aanleiding hiervan verscheen het anonieme versje:

Heer Witsen lang gequelt door swaare watersugt,
Erlangde door 't gebruyk der artzenij geen vrugt,
En wilde 't veege lijff aan dwasen toevertrouwen,
Dees' zogten, veel te stout, den Burgerheer te houwen.
De dood zag 't aan, en sprak, (toen 't stael reets was gewet),
'K zie haast door *U* verrigt, wat lang *mij* wierdt belet.¹²

Hij werd op 16 maart 1669 begraven in de Nieuwe Kerk. Met het plotselinge sterven van zijn vader kwam ook Nicolaes' vrije leven ten einde. Hoe had dit leven eruitgezien?

Jeugdjaren

Tot 1663 speelde Nicolaes' jeugd en die van zijn broers zich hoofdzakelijk af rond het ouderlijk huis op Herengracht 165, een pand dat Cornelis in 1648 van zijn vader had geërfd.¹³ Van enkele facetten van het interieur kan men nog een indruk krijgen dankzij de gelegenhedsdichtjes van Jan Vos. Een daarvan verhaalt hoe door de schilder Mattheus Bloem, met verwijzing naar het burgemeesterschap van Cornelis Witsen, op een plafond als voorstelling een allegorie op 'het goed bestuur van Amsterdam' was aangebracht.

De zonen hielden er hun eigen huisknechten op na, later door hen ook wel deftiger 'lakeien' genoemd. Daar is nog dit aardige gegeven over bekend dat Cornelis hen soms aan emplooi in het buitenland hielp. Zo bezorgde hij een jonge dienaar van Nicolaes een bediening bij de West-Indische Compagnie in Guinea, waar deze het tot koopman in Elmina bracht, laat Witsen weten in een brief. Hoewel erover valt te twisten hoe nobel zijn vaders motief hierin was, want het stond daar bekend als de 'alder ongesontste plaets' van de hele kust, volgens Nicolaes. Hij was er de enige blanke die in leven bleef en 'hij heeft mij op sijn terugkomst verhaelt dat hij [thuis] voor de duvel werd aengezien'.¹⁴

Verder zaten twee voormalige lakeien van Nicolaes' broers Lambert en Jonas in 1675 in het gevolg van Thomas Hees, een goede vriend van de Witsens, die toen als arts-diplomaat naar Algiers uitgezonden werd.¹⁵

Voor Nicolaes' jeugd moet vooral worden geput uit het door hem aan een secretaris gedicteerde 'Kort verhael van mijn levensloop tot den jaere 1711 en die van seventig mijns ouderdoms'. Het bevat de terugblik van Witsen als oude man, die aan de hand van een dertigtal genummerde documentatiemappen zijn leven doorloopt. Helaas blijken de meeste van de mappen waarnaar hij verwijst, verloren te zijn gegaan.¹⁶

Over zijn schoolopleiding zegt Witsen alleen dat hij 'in de publique schoo-

len' Latijn en een weinig Grieks heeft geleerd. Waarom hij hier het meervoud hanteert is niet duidelijk. Bij dit weinig Grieks moet het zijn gebleven, want veel later schrijft hij dat hij 'niet seer ervaren' was in die taal. Hij kon het wel lezen 'en so hier en daer wat verstaen, dog niet so als het wel wenste om den regten, letterlijken sin te weten'. Les in kaarttekenen kreeg hij ook. Dit schrijft hij en passant in zijn journaal 'Moscovische Reyse' als hij op weg naar huis een klooster bezoekt. Daar bleken de kloosterlingen totaal geen weet van de wereld te hebben, waarom hij toen voor de vuist weg een kaartje van een aantal landen voor hen schetste, ook dat van hun eigen land. Toen zij hun verbazing uitten over 'hoe ick de landen soo vlijtigh opt papier haer kost afmalen', gaf Witsen hun tot repliek: 'By ons wort ider sulcken van kintsbeen geleerd, wij leren nevens veelderhande taalen sulcken.'¹⁷

In 1656, toen Nicolaes vijftien was, nam zijn vader hem mee naar Engeland, waar deze met Willem van Wassenaar voor de admiraliteit enkele zaken moest regelen. Een oorlogsschip bracht hen ernaartoe. Het staatshoofd Oliver Cromwell (1599-1658) deed erg zijn best het de beide marinieraden naar de zin te maken, wat hem kennelijk, gelet op de relatief uitgebreide beschrijving van Witsen in 'Kort verhael', goed was gelukt. Terwijl Nicolaes bij de kinderen van Cromwell achterbleef, leidde 'Mr. Peeters, een rugtbaar prediker' die de Nederlandse taal verstond, de beide gezanten rond in Londen. Vooral de Tower maakte indruk. De predikant had hun daar de mantel laten zien die hij de First Duke of Hamilton voor zijn executie in 1649 'van 't lijf' genomen had, de bijl waarmee koning Karel I was onthoofd, alsook het kussen waarop hij had gekniel. Over deze koningsmoord sprak heel christelijk Europa schande, maar Witsen gaat hieraan voorbij, dus ook aan het bizarre gegeven dat na de Restauratie Cromwells schedel hier drie jaar later eveneens te kijk lag. Voor uitgebreider informatie kon men immers bij band nummer 1 uit zijn dossier terecht.

Na thuiskomst ging hij eerst nog even naar 'de Latijnsche scholen'. In 1657 kreeg hij privélessen van de bekende Boheemse pedagoog en theoloog Jan Amos Comenius. Comenius was het jaar daarvoor in Amsterdam gearriveerd en ontving voor zijn onderhoud bij resolutie van burgemeesters een eenmalig jaargeld van 800 gulden. Daarvoor in ruil gaf hij onder meer les aan hun zonen. Vervolgens doorliep Nicolaes het Amsterdamse Athenaeum Illustre. Deze school was in 1632 opgericht om leerlingen voor te bereiden op de universiteit. Zij bevond zich op de tweede verdieping van de voormalige Agnietenkapel aan de Oudezijds Voorburgwal, waar twee auditoria of 'les-plaatsen' waren. De benedenverdieping was pakhuis en op de bovenverdieping zat een bibliotheek.¹⁸ Op dit Athenaeum bracht professor Alexander de Bie (ca. 1620-1690) hem de beginselen van filosofie en astronomie bij. De Bie was als wiskundige onder vakgenoten (Christiaan Huygens bijvoorbeeld) zeer gewaardeerd.¹⁹ In 1662 verdedigde Witsen tegenover hem 89 thesen waarin hij stelselmatig het algemeen heersende geloof weerlegde dat kometen voorbodes van rampen vormden. Hij publiceerde ze onder de Griekse titel *Prognostikon* (Het voor-

teken). De stellingen droeg hij op aan zijn achterneef Johannes Hudde, de latere burgemeester, toen echter nog een 'philosophus et mathematicus incomparabilis'. Eerder had Witsen al een disputatie over de zon gehouden, zo vermeldt de aanhef in een lofdicht op dit werk. Zulke disputeeroefeningen, waarin de student met meer of minder originele stellingen optrad, beschouwde men als een beproefd onderwijsmiddel. Witsens *Prognostikon*-thesen staan ook wel bekend als 'De Rede over de Staart-sterren'. Zijn laatste stelling eindigt met het bijbelcitaat 'Onderzoekt alle dingen en behoudt het goede', een credo dat hij tot het eind van zijn dagen heeft hooggehouden.

Op die stellingen volgden nog eens 46 thesen onder het hoofd 'Addimenta Responditis', waarin hij uiteenlopende wis- en natuurkundige kwesties aanroerde: over de verlichting van de aarde door de zon, over eb en vloed, de hoogte van de dampkring, de beweging van de planeten, de breking van lichtstralen door de lucht, de snelheid van de omwenteling der sferen, het verschijnsel wolken, gewichtsverlies in water, over waterdruk tegen dijken en in vaten, over lichamen, hefbomen, spiegels, kogelbanen, vlakke meetkunde, vestingbouw, optica, metafysica, staatkunde, enzovoorts.²⁰ Aldus had hij zich op deze school 'met vlijt', zo verklaart hij in 'Kort verhael', in allerhande wiskundige wetenschappen bekwaamd.

Op het Athenaeum Illustre kreeg Witsen ook onderricht in 'Poëzy'. In dichtvorm schreef hij een komedie over het leven van Diogenes. Ook in zijn latere leven zegt hij zich met dichten te hebben beziggehouden, al zijn daar geen voorbeelden meer van bewaard. Aan de banden 2, 3 en 4 over zijn schooltijd gaat hij voorbij. Misschien zaten hier de twee jeugdstudies tussen, die nu berusten in het Amsterdams Gemeentearchief, een met de titel 'Natuer van de gront rontsom Amsterdam door mij in de jeugt op gestelt', een onderzoek naar de grondsoorten van het buitendijkse land van Amsterdam. De ander bevat 'Aanmerkingen over het eiland Urk' die hij vanaf 1659 tot 1712 bijeen had vergaard. Over onderwijs in dansen, zingen en muziek zegt Witsen niets in 'Kort verhael', maar dit zal ongetwijfeld tot zijn privélesprogramma hebben behoord; in zijn 'Geslagregisters' schrijft hij tenminste over zijn jongste broer Jonas dat die 'speelde op allerlei instrumenten, songh, [en] danste sonder weeregade'.

Witsen leerde ook etsen en plaatsnijden. In het Rijksprentenkabinet te Amsterdam zijn van hem 27 etsen bewaard, waaronder uit 1659 een serie van 19 voorstellingen met erbij behorende kwatrijnen naar het eerste boek van Ovidius.²¹ Het werk is niet origineel, want vrijwel alle prenten zijn kopieën – kennelijk bij wijze van oefening – naar werk van anderen. Witsen zegt niet van wie hij hierin les kreeg. Als mogelijke kandidaat wordt wel Dirck (Theodorus) Matham genoemd, omdat zijn zoon Jacob, die sinds 1673 notaris te Amsterdam was, Witsens testament in 1680 had opgemaakt.²²

Totdat ernstiger taken hem riepen, had Witsen zich met overgave met teken- en graveerwerk beziggehouden. Dit blijkt niet alleen uit de prenten in het Rijksmuseum en de opmerkingen hierover in het journaal van zijn reis

naar Moskovië, maar ook uit zijn groots opgezette studie *Aeloude en Heden-daegsche Scheepsbouw en Bestier* van 1671. In dit werk zijn 94 illustraties van zijn signatuur voorzien, prenten waarover hij in de eerste druk bescheiden zegt dat ze ‘te bijster net niet [zijn] uytgewerkt’. Het was immers niet de bedoeling om ‘kostelijk koper-sne te vertoonen’, schrijft hij, ‘maer slechts de gestalten der zaken te verbeelden, om te beter in druk te geven, ’t geen zoo wel in slegte [gewone] plaeten, als dierbare printen kan geschieden’. Na de productie van dit werk lijkt hij met tekenen en etsen te zijn gestopt. Vanaf het begin van de jaren zeventig zou hij zich aan zijn carrière in de stadsregering wijden, en ook was het tijd dat hij een huwelijkspartner vond.

Universiteit te Leiden 1663-1664

Op 15 januari 1663 schreef Witsen zich in op de universiteit te Leiden voor rechten, een gebruikelijke keuze voor een zoon van een regent. Hij liep echter al eerder rond in de stad om bij onderscheiden hoogleraren privaattlessen op ander gebied te volgen.²³ Thuis viel weinig te doen, want in diezelfde tijd werd naar het nog maar net afgeleverde huis op de Keizersgracht 327 verhuisd. Bovendien kreeg zijn vader zitting in de Staten-Generaal, waardoor zijn ouders in Den Haag verbleven.

Als zijn hoogleraren hier noemt hij Johannes Christenius en Albertus Rusius. Maar Christenius bekleedde deze post alleen tussen 1635 en 1637 in Amsterdam, lang voor Witsens geboortedatum, terwijl Rusius op dat moment in Amsterdam doceerde en pas later naar Leiden vertrok. Witsen vergiste zich wel vaker als hij over het verleden sprak; bij Rusius lijkt hij het Athenaeum met de universiteit te hebben verward. Misschien wijst dit erop dat hij vooral in Amsterdam de basis opdeed van zijn rechtenkennis. In Leiden liep hij liever de colleges van de hoogleraar fysica Johan de Raai over de cartesische filosofie; deze bood immers de sleutel tot de natuurfilosofie.²⁴ Naast De Raai onderhield Witsen ook ‘vriendschap’ met de hoogleraren Johannus Coccejus en Jacob Golius, en ‘voornamentlijk de laatste, van wien hij veel onderrigtinge ontving wegens de Oostersche landen’. Hier treft Witsens opmerking over vriendschap, omdat vriendschap destijds niet zozeer gericht was op affectie maar veeleer de bevordering van elkaars belang ten doel had, en ook niet vrijblijvend was, maar juist verplichtingen kende. Over wat precies zijn vriendschapsbetrekkingen met hen inhielden, zegt hij niets. De Raai, Coccejus en Golius waren alle drie wel aanhangers van de ideeën van de Franse filosoof René Descartes (‘Ik denk, dus ik besta’). Daarom valt aan te nemen dat Witsen in die tijd eveneens met diens denkbeelden sympathiseerde, want ook zijn oude leermeester De Bie en zijn zeer gewaardeerde neef Johannes Hudde waren overtuigd cartesiaan. De vele boeken van en over Descartes in Witsens bibliotheek maken eveneens aannemelijk dat Descartes’ filosofie hem is blijven aanspreken. Men vindt er behalve ‘een band met allerley Tractaaten voor

en tegen Descartes' ook diens *Brieven* (1661), zijn zesdelige *Opera varia* en twee levensbeschrijvingen (uit 1693 en 1716). Van de drie genoemde favoriete cartesiaanse hoogleraren bezat Witsen eveneens verschillende werken, van Coccejus zelfs vijf werken.

Johannes Coccejus was een Duits taalgeleerde en theoloog van aanzien, die in 1650 te Leiden als opvolger van Fredericus Spanheim werd aangesteld. Zijn nieuwe, vrijere opvatting van bijbeluitleg over verbondsbeschouwing, de sabbat en de zondag leidde in september 1664 tot grote woede onder de rechtzinnigen, met de Utrechtse hoogleraar Gisbertus Voetius hierin voorop. Zelfs de Staten van Holland moesten eraan te pas komen.²⁵ Het werd een strijd die zich nog tachtig jaar zou voortstlepen, ook omdat hij zich op politiek vlak bewoog, namelijk tussen de staatsgezinden (coccejanen) en de voorstanders van Oranje (voetianen).

Jacob Golius (1596-1667)

De hoogleraar met de grootste invloed op Witsen was de uit Den Haag afkomstige Jacob Golius (Gool). Hij bekleedde twee leerstoelen: oosterse talen en wis- en sterrenkunde. In 1625 had hij zijn leermeester Thomas Erpenius opgevolgd, die aan de pest was overleden. Vier jaar later werd hij ook voor wiskunde en astronomie aangesteld. In die hoedanigheid liet hij in 1632 een houten sterrentoren boven het dak van het universiteitsgebouw oprichten. Golius bezat een indrukwekkende en veelzijdige kennis. Behalve kenner van het Turks en Perzisch, was hij Chinaspecialist en hield hij zich naast filologie en wiskunde intensief met filosofie, Griekse en Latijnse oudheid, theologie en medicijnen bezig. Hij maakte in zijn leven twee grote reizen, een met een gezantschap door Marokko (1622-1624), de ander langs de Levant, Aleppo, Arabië, Mesopotamië en Constantinopel (1626).²⁶ Met koffers vol handschriften keerde hij uit deze landen terug. Ook in later jaren bleef hij – onder meer via de VOC – energiek manuscripten en objecten voor de universiteit verzamelen. Zijn privécollectie zou bij zijn dood daarentegen volgens de veilingcatalogus hoofdzakelijk uit studies over nautische cartografie hebben bestaan.²⁷

Witsen zou Golius alleen de laatste vier jaar van zijn leven als docent meemaken. Diens grote kennis en geestdrift zorgden er echter voor dat hij voor de rest van zijn leven op het door Golius uitgezette traject voort zou gaan. Toen Witsen in 1664 met het gezantschap van Jacob Boreel naar Moskou vertrok, kreeg hij van de geleerde een memorandum met uiteenlopende vragen mee: over de reis naar Peking door de Moskovische gezant Bajkov; over de rabarber en de mythische plant 'bora'; over hoe ver het gebied van de tsaar ten oosten van de rivier de Ob reikte; van welk huis de tsaar stamde; waren er in Moskovië ertsen te vinden? Hoe zat het met hun kronieken? Hoe maten zij? Enzovoorts. In zijn pogingen hierop antwoord te vinden lijkt Witsen zelf ook steeds meer in de ban van het onderzoek te zijn geraakt.

Golius' invloed toont ook het briefje dat Witsen als laatste in zijn 'Geslagtregisters' had meegebonden – het familieboek van de Witsens met stambomen

en kronieken. Hierop te lezen staan Golius' aantekeningen over 'verdwenen steden' uit de bijbel, waarmee hij te kennen gaf dat toch alles maar ijdelheid was. Het gegeven dat eertijds bloeiende steden door oorlog of andere rampen geheel konden verdwijnen, had op Witsen veel indruk gemaakt. Daarom gaat een citaat van de Romein Rutilius hierover, de schrijver van *Iter Gallicum*, aan de 'Geslagregisters' vooraf:

'T laet ons geen wonder sijn dat menschen dagelijx sterven
Terwijl de grootste steden omkeeren en verderven.

Die regels omvatten heel in het kort zijn levensfilosofie. Ook in *Noord en Oost Tartarije* komt hij meermalen op dit vanitasbeeld terug.²⁸

Witsen blijkt zijn leven lang contact te hebben gehouden met leerlingen van Golius, onder wie de oriëntalist Herbert de Jager, iemand die hij als een van zijn voornaamste hulpkrachten voor *Noord en Oost Tartarije* noemt, Andreas Müller van Greyfenhagen, sinoloog en bibliothecaris van de keurvorst van Brandenburg, de Erfurter Hiob Ludolf, rijkshofraad en grondlegger van de Ethiopische taalwetenschap, en Isaac Vossius, onder meer bibliothecaris van de vorstin Christina van Zweden.

Studievrienden

Op 11 juli 1664 ontving Witsen zijn bul in de rechten, anderhalf jaar nadat hij zich op de universiteit had ingeschreven. Hiervoor had hij stellingen moeten verdedigen over het onderwerp *De Senatus consulto Macedoniano* (Over het Macedonisch senaatsbesluit). In datzelfde jaar promoveerden ook zijn vrienden Burchard de Volder (3 juli), Frederik Ruysch (28 juli) en de Deen Niels Stensen (4 december, ook wel Nicolaus Steno genoemd) tot doctor in de medicijnen.²⁹ Alle drie ontwikkelden zich tot geleerden van naam. Burchard de Volder, die lang eveneens een aanhanger van het cartesianisme was, werd in Leiden hoogleraar filosofie (1670) en mathematica (1682). De grote wiskundige Christiaan Huygens vertrouwde hem – en Bernardus Fullenius jr. – de postume bezorging van zijn geschriften toe. Van De Volder nam Witsen verschillende berekeningen in *Scheepsbouw* over.³⁰ De Hagenaar Frederik Ruysch werd in 1685 hoogleraar anatomie en botanie aan het Amsterdamse Athenaeum Illustre. Hij dankte zijn faam vooral aan zijn preparatietechnieken. Zijn composities van anatomische preparaten met opgespoten bloedvaten, die de liefhebber tegen een vergoeding in zijn privé-museum kon bezien, trokken wijd en zijd aandacht. In 1717 verkocht hij zijn hele collectie aan Peter de Grote. Niels Stensen ten slotte zou zowel als anatoom als als geoloog tot de beroemdsten van zijn tijd gaan horen. Hij bleef gedurende lange jaren met Witsen bevriend, zoals aan het eind van dit hoofdstuk nog verder wordt gedemonstreerd.

De Volder en Stensen behoorden die jaren tot Witsens directe vriendenkring. Net als Witsen had ook De Volder bij zijn afstuderen zijn disputatie aan Hudde opgedragen, die toen nog vooral in het oplossen van wiskundige pro-

blemen was verdiept. Aan zijn vriendschap met Hudde dankte hij zijn Leidse professoraat, en ook zou hem door deze belangrijke burgemeester bij diens dood een aanzienlijk vermogen worden nagelaten.³¹

Ruysch leerde Witsen beter in Amsterdam kennen. Hij kreeg bij Witsen de primeur de pipa, een wonderlijke Surinaamse paddensoort, te ontleden om – overigens zonder succes – te kijken of hij diens ‘genitaliën’ kon vinden.

In deze tijd, halverwege de jaren zestig, blijkt Witsen zijn vriendschappen opvallend vaak onder medici te hebben gezocht. In 1663 ontving hij van de medicus Olfert Dapper – later befaamd als auteur van een reeks land- en volkenkundige werken – een gedrukte vertaling met opdracht van een Engels boekje over de groei van planten. Een ander duidelijk bewijs van zijn vriendschap met medici is de catalogus van zijn bibliotheek. Hierin vindt men alle belangrijke anatomische, zoölogische en botanische studies van vrienden terug. Van de anatoom Jan Swammerdam, nog steeds beschouwd als de belangrijkste entomoloog van zijn tijd, bezat Witsen bijvoorbeeld het complete uitgegeven werk. Swammerdam had van Witsens vriend en achterneef Joannes Hudde geleerd loepjes te slijpen. Hierdoor was deze met behulp van minuscule mesjes in staat geweest de kleinste insecten te ontleden en zo verbazingwekkende ontdekkingen te doen.

Swammerdam brengt in zijn brieven met de rijke bibliofiel Melchisédec Thévenot een paar maal de wederzijdse vriendenkring ter sprake. Sinds Swammerdam in 1665 bij Thévenot op diens privéacademie in Parijs was geweest, waar hij met Niels Stensen vivisectiedemonstraties had gegeven, onderhield hij met deze geleerde tussen de jaren 1665 en 1680 een vaste correspondentie. Hij schreef dan bijvoorbeeld dat het heel goed ging met de vrienden ‘Quina, Utenbogert, Hudden, Sladus, Witsen, de Volder’.³²

Het is opmerkelijk dat met uitzondering van de geneesheer Abraham Quina al deze namen ook in Witsens boek *Scheepsbouw en Bestier* voorkomen: Johannes Uitenbogaert, de belastinginner, omdat Witsen gebruik had gemaakt van diens prent- en tekenschat. Witsens neef Johannes Hudde, van wie hij de berekening van scheepslasten citeert.³³ De Amsterdamse hoogleraar anatomie Matthaeus Sladus (doopnaam Slade) schreef voor hem een lofdicht in het Latijn en aan Burchard de Volder dankte hij een algebraïsche rekensom. In andere brieven doet Swammerdam ook de groeten van (Robert) ‘Padtbruggen’, een medicus die later gouverneur van Ambon werd; ‘Hillensberg’, waarmee Witsens vriend en erflater de advocaat Dirk Hillensberg wordt bedoeld; de met Witsen bevriende Leidse hoogleraar ‘Mons. De Ray’, die naar het Athenaeum Illustre was overgestapt, en ook van Johannes Graevius en zijn vrouw. Van deze Utrechter hoogleraar filologie staat een lovend stuk in zowel *Scheepsbouw en Bestier* als *Noord en Oost Tartarije*.

Reis naar Moskovië 1664-1665

Op 17 september 1664 vertrok Nicolaes met een delegatie geleid door Jacob Boreel naar Moskou om daar een aantal problemen met de handel te beslechten. De reis zou tot 12 augustus 1665 duren. De groep bestond uit 47 man, onder wie 14 'edelen'. Witsen ging mee onder de titel 'edelman van staat'. In het gezelschap bevonden zich ook Anthony Auckema als secretaris, de tolk Abraham van Asperen, de chirurgijns Thomas Hees en 'Bruynesteyn', de edelen 'Coyet', 'Van Wassenaer' en 'Van Waveren' – Van Waveren was een gemeenschappelijke neef van zowel Witsen als Thomas Hees – alsmede een aantal officieren, een hofmeester, een bottelier, pages, palfreniers, een stalmeester, paukenisten en trompetters.³⁴ De hofmeester Hendrick de Koninck en de ongenoemd gebleven stalmeester zouden hun verblijf in Moskou met de dood bekopen, de eerste wegens ziekte, de ander omdat bij een roofoverval zijn keel doorgesneden werd.

Witsens titel 'edelman van staat' was slechts ornamenteel, ingesteld om het aanzien van ambassades te verhogen. Tegelijk kregen aanzienlijke jongelieden met zulke ambassades gelegenheid praktijkervaring in de diplomatie op te doen en vreemde landen en volken te bezichtigen.³⁵ In het geval van Witsen kan deze ambassade dan ook als educatiereis worden beschouwd. Van tevoren was hij bij zijn Leidse leermeester Jacob Golius te rade gegaan, die hem een lijst met punten verstrekke waarop hij letten moest. Ook andere kenmerken, als het uitvragen van allerhande personen over het land en de bevolking, de wens om van monumenten de maten te willen weten, en het op schrift stellen van zijn ervaringen, wijzen erop dat hij de ambassade als educatiereis ervoer.

Witsen moet zich van tevoren terdege hebben ingelezen. De veilingcatalogus van de familiebibliotheek uit 1747 toont aan dat er thuis voldoende boeken aanwezig waren om zich een idee te vormen van wat hem daar te wachten stond.³⁶ Aangezien zijn grootvader Jan Witsen in het verleden graan handelde op Rusland, zullen de oudste boeken hierover van hem afkomstig zijn geweest. Immers, een andere reden om met deze delegatie mee te gaan waren de handelsbanden van zijn familie met Rusland, zoals nog blijken zal.

Het begin van de reis stond vooral in het teken van de pest, die vanaf 1663 in Europa woedde. Daarom werden zij onderweg steeds buiten de stadsmuren gehouden; zo ook bij Moskou, waar ze eerst enige tijd buiten de stad moesten bivakkeren alvorens te worden toegelaten. Hierdoor liep de delegatie ten minste een maand vertraging op.

Witsen hield, zoals hij in zijn korte levensschets vermeldt, een 'omstandig bericht van dese reise' bij. Daarvan is het origineel met de erbij behorende tekeningen en notities verloren gegaan. Een kopie van het journaal en twee delen aantekeningen bleven gelukkig bewaard.³⁷ Zij vormden in 1668 een geschenk aan Melchisédec Thévenot, die ze na zijn dood op zijn beurt aan de Franse koninklijke bibliotheek legateerde.³⁸ In 1966 zijn de manuscripten door Locher en De Buck in drie boeken gepubliceerd onder de titel *Nicolaas*

Witsens Moscovische Reyse 1664-1665. Omdat aan dit werk al een uitgebreide inleiding voorafgaat, zal op deze plaats alleen kort op die zaken worden ingegaan die tot een beter begrip van Witsens activiteiten en interesses aldaar zullen leiden.

Witsens journaal is geen nauwgezet verslag van alles wat hij op zijn weg tegenkwam; eerder ligt het accent op aantekeningen die hem later van pas konden komen. Zo vinden we in zijn boek *Noord en Oost Tartarije* bijna letterlijke passages uit zijn aantekeningen terug. Tegelijk waren zijn notities ook voor anderen bedoeld: voor zijn familie, maar ook voor bevriende relaties met belangen in Rusland, liefhebbers van de geografie en geleerden als professor Golius. Witsen blijkt bijvoorbeeld zeer geïnteresseerd in protocollaire zaken, zoals de ontvangst en behandeling van de Hollandse afgevaardigden en de audiëntie bij de tsaar, maar ook de onbarmhartige rechtspleging en de gebruiken inzake godsdienst en huwelijk. Daarentegen laat hij persoonlijke wederwaardigheden van hemzelf en leden van het gezantschap zoveel mogelijk weg. De 'slechtighyt [het gewone] verdient geen optekening', meende hij.³⁹ Helaas heeft hij zijn leven lang aan dit credo vastgehouden.

Het doel van de reis was Moskou, waar de brieven van de Staten-Generaal overhandigd dienden te worden aan de tsaar. Het gezantschap verbleef er vier maanden, van 19 januari tot 18 mei. De eerste twee weken in strenge afzondering in 'het grote gezantenhof'. Na de audiëntie aan de tsaar verkeerde althans Witsen in de betrekkelijke vrijheid om de stad te bezichtigen en bezoeken af te leggen. Voor hem viel in het Moskou van die dagen heel wat te zien. Zo was hij getuige van het binnenslepen van een eindeloze hoeveelheid gevangen Tartaren, vastgebonden op driehonderd sleden met op elke slee vier of vijf mensen (al doet Witsen dit bizarre tafereel in slechts één zin af). Een week later was hij ervan getuige hoe 120 mensen op afschuwelijke wijze terecht werden gesteld (een gebeurtenis waar hij veel uitgebreider over is). Diezelfde tijd bevond zich bovendien een Poolse afgezant bij de tsaar op audiëntie. Ter onderstreping van de macht van de Russische vorst werd deze buiten het paleis op een expositie van volksstammen van onderworpen naties vergast, onder wie Kozakken, Tsjerkessen, Samoeden, Kalmukken en Grieken zaten. Witsen, die zich onder het publiek bevond, kreeg zo de kans een staalkaart van vreemde volken te zien. Ook vonden er in de stad voortdurend religieuze processies plaats – waar ook de tsaar aan meedeed – met de bijbehorende hoeveelheid religieuze feestdagen. Iedereen goot zich dan vol, zodat de Hollanders werd aangeraden beter niet de straat op te gaan. Vooral halverwege februari was het prijs. 'Men seyde ons dat binnen 14 dagen 70 mensen de keel waren afgesneden.'

Overigens waren het op deze reis niet bepaald de inwoners van Rusland die Witsens geestdrift opwekten. Over de Russen spreekt hij slechts met minachting. Hij noemt hen 'beesten' of 'dat vee'. Hij vond het een slaafs volk dat nooit enig initiatief of verantwoording durfde te nemen, ook al waren het nog zulke hoge aristocraten. Mensen van geleerdheid zag je hier niet. Witsen

stond zo versteld van hun gebrek aan kennis over de buitenwereld dat hij er diverse staaltjes van geeft. Zo werd aan Boreel door de *pristaven* (edellieden die de gezant begeleidden) gevraagd of het waar was dat de keizer van Duitsland nu hele regimenten mismaaakte, langgehalsde mannen met neuzen van een el lengte onder zijn troepen had. Elders vertelt hij hoe hijzelf aan een pristaaf prenten van Amsterdam liet zien, waarop die vroeg of de mannetjes getekend op de Dam daar altijd zo stonden. Bij het zien van het meisjesweeshuis, door de tolk kennelijk als ‘muizenhuis’ [meisjeshuis] verstaan, reageerde die: ‘Hebben de muysen sulke huysen, wat dan [de] mensen!’

Witsen had graag van de gelegenheid gebruik gemaakt om Russisch te leren, schrijft hij, maar dit werd hem belet. Op 17 februari nam hij hiervoor een leermeester aan, maar men verbood hem de man ‘op ’t [gezanten]hof te brengen en by gevolg ’t te leeren’, noteerde hij woedend. ‘[...] siet deese beesten, self bot zynde, laeten een ander niet toe iet te beneerstigen daer ’t verstant door aenwast.’⁴⁰

Of hij later alsnog enige vorderingen in het Russisch had kunnen maken, is niet waarschijnlijk, gezien de talloze verkeerd begrepen aanduidingen uit Russische kaarten op zijn eigen grote kaart van Tartarije. Wel bleek hij bij zijn bezoek aan de patriarch Nikon in staat het gescheld van een monnik te verstaan, die een andere monnik toebeet: ‘Wijkt teevekint!’ Maar dergelijke uitdrukkingen kon hij daar ook op straat hebben geleerd, want in Moskou heerste een vurige vreemdelingenhaat.

Witsens wens om de Russische taal te leren wijst erop dat hij met zijn reis zekere vooropgezette ideeën had. Het is de vraag of dit alleen met de studie van land en volk te maken had of dat hij de reis ook ondernam vanwege eigen commerciële belangen. De bezorgers van het journaal, Locher en De Buck, merken op dat er omtrent het laatste niets in de tekst terug te vinden is. Daar staat echter tegenover dat het journaal dat wij kennen een kopie is, waar Witsen gevoelige passages uit kan hebben weggelaten. Wat hier ook van zij, Witsens oogmerk voor de reis was in elk geval kennis en diplomatieke ervaring opdoen. Significants is dat hij twee kaarten van Rusland bij zich had: de kaart van de grote Ruslandkenner Isaac Massa (1586-1643) uit omstreeks 1637, en die van Hessel Gerritsz (1580/1581-1632), vermoedelijk uit 1614. Aan twee in Moskou verblijvende Nederlandse kooplieden – Gerrit Claessen (Kluijting) en Jan van Sweeden – verzocht hij hierop hun commentaar te leveren.⁴¹ (Veel later zou Witsen het tegen een correspondent over ‘Gerrit Claasz.’ hebben als ‘mijn vriend in Rusland’).⁴² Dat Witsen hun naam bij uitzondering in zijn aantekeningen noemt, tekent het gewicht dat hij aan de deskundigheid van deze koopmannen hechtte.

Voorts spreidde Witsen een energieke drang tentoon om allerlei ter plaatse ingevoerde mannen en representanten van vreemde volken te ontmoeten – de talloze andere bezoeken die hij aan deze en gene aflegde nog ter zijde gelaten. Zo bezocht hij onder meer ‘een kender vant landtschap Siberien’. Die kon hem vertellen dat iemand twee tot drie jaar onderweg was voor hij bij ‘de uiterste

grens' aankwam.⁴³ Met de metropoliet van Gaza, een Griek die hij minstens zesmaal een bezoek bracht, voerde hij gesprekken over religie, evenals met de in ongenade gevallen patriarch Nikon. Een ander onderwerp zal vast ook Nikons betrokkenheid bij een Russische uitgave van Blaeus stedeboeken zijn geweest, die door zijn ambtsuitzetting was gefrustreerd, maar Witsen laat dit in zijn journaal terzijde. Met de lijfarts van de tsaar, die eveneens in ongenade was gevallen, de gevangengehouden Kalmukse prins Ta[y]si Jalba Dojs en een delegatie Perzische kooplui hield hij eveneens uitgebreide discourses. Op verzoek van Golius bezocht Witsen bovendien nog een voormalig dienaar van de inmiddels overleden gezant Fjodor Jakovlevitsj Bajkov, die tussen 1654 en 1657 vanuit de Siberische hoofdstad Tobolsk een reis naar Peking had gemaakt. Het was hem toen gelukt van diens reis een kopie van het journaal te bemachtigen. Later schonk hij die samen met zijn eigen journaal en zijn notities in afschrift aan Thévenot, om door hem te worden gepubliceerd.

Ook bezocht hij de eerste 'goost' of koopman Averkej Stepanovitsj Kirilov, die in een van de prachtigste gebouwen van de stad woonde. Met hem sprak hij over de pas verschenen komeet en de angst voor de te verwachten rampspoed. En uiteraard hoorde hij de pristaven uit over de zeden en gewoonten van hun land. Om de conversatie te bevorderen had hij prenten van Amsterdam bij zich. Witsen noteert ook dat twee – niet bij name genoemde – Russen hem hadden verzocht om 'continuatie van vriendschap' door elkaar te blijven schrijven.⁴⁴ Over andere afspraken om te corresponderen laat hij zich niet uit, dus ook niet of er initiatieven hierover van hemzelf waren uitgegaan, hoewel hij in zijn 'Kort Verhael' vertelt dat de metropoliet van Gaza hem 'eenige Grieksche vaersen ter zijner eere' had toegestuurd. Want ook al gaat Witsen in de voorrede van zijn boek over Tartarije prat op zijn uitgebreide contacten, met het noemen van namen is hij altijd zuinig.

Om zijn nieuwsgierigheid te kunnen bevredigen moest hij listen toepassen om aan de ogen van de bewakende soldaten te kunnen ontsnappen. In vermomming trok hij er dan op uit, een aantal keren in het gezelschap van 'onze pastoor', sloop het Kremlin binnen, en bezocht zo onder andere de patriarch Nikon.⁴⁵

Daarmee toont Witsen dat hij niet bang was uitgevallen, want de straffen die op overtredingen stonden logen er niet om, zoals hijzelf verscheidene malen had aanschouwd. Soms lukte het ook niet. Hij vertelt hoe hij 'dapper te keer' ging tegen een pristaaf toen het hem niet werd toegestaan te gaan en te staan waar ieder ander wel heen mocht, want 'sulks street tegen alle manieren van de overige weerelt, en dat ick, een vry persoon, uyt so een ver lant gekomen was om de groote zaer syn klare oogen te aenschouwen, met zyn heerlijkheeden wyl wy overal geweert wierden, en vant slot en van zyn gebouwen te sien, en van buyten te mogen gaen, die lanthuysen te mogen sien'.⁴⁶

Typerend voor de journalen uit die dagen is de interesse in numerieke zaken. Zo ook bij Witsen, die de afmetingen van de grootste klok geeft, de om-

trek van de stad Moskou ('3 volle uren op een styve stap' per paard), en de kostbaarheid van het gewaad van de tsaar.

Vanzelfsprekend bracht hij ook veel tijd door in de Nemetskaja Sloboda, de wijk van de Europeanen. Daar kwam hij niet alleen bij Hollanders, maar ook bij Duitsers en Engelsen over de vloer. Die hielden er een luxueuze levensstijl op na. Te gast bij een Engelsman werd hij tijdens het diner getrakteerd op een dans van 'een hoop Samoeden'. Enkele dagen daarvoor waren zij met 130 rendieren gearriveerd om hun opwachting bij de tsaar te maken. 'Dese dan dansen op een been, klaptten in hunne handen, sloegen 't hoofd op een sonderlinge wyse en songen op haer tael voor ons, dat een belachelyk [lachwekkend] aenschouwen gaf,' schrijft hij. 'In de sael hong een spiegel: hunner een daer sijn self in siende, waende syns gelyk daer waerlyk te staen, riep: "Broeder, komt hier!", kruyste sig en vroeg endelyk aen ons, als hy niet quam, waer die was.'⁴⁷

Witsen schrijft in zijn journaal dat hij in Moskou 'goede vrienden' bezat, en eenmaal dat hij op bezoek ging bij 'een vriend'.⁴⁸ Maar hun namen noemt hij nooit. Naar alle waarschijnlijkheid ging het om handelsvrienden, zoals uit het volgende kan worden opgemaakt. Eenmaal terug in Amsterdam, schreef Witsen bijvoorbeeld een brief aan burgemeester Gillis Valckenier voor Govert van der Raeck, een speciale vriend, die hij 'aldaer te lande' had gekend. Van der Raeck had zijn bemiddeling gevraagd om de in Moskou verblijvende Duitse koopman Daniel Hartman, iemand die handel op Amsterdam dreef, het Amsterdamse 'burgerrecht' te geven. Met dit poorterschap zou hij in Moskou de protectie als Hollander kunnen genieten en zo dit nodig was in Amsterdam kunnen gaan wonen.⁴⁹ Een van de redenen waarom de delegatie in Moskou zat, betrof een klacht van Govert van der Raeck en de in Amsterdam wonende Ottavio Tensini over de koopman-industrieel Jan van Sweeden. Zij beschuldigden Van Sweeden ervan, die in compagnie werkte met Hendrik Swellengrebel, dat hij zijn rekeningen aan transport- en inkoopkosten niet wilde voldoen. Hartman was factor of compagnon van Tensini en Van der Raeck. Ambassadeur Boreel maakte zich mateloos druk over deze kwestie. De hele zaak liet Witsen zelf kennelijk tamelijk koud, gezien zijn goede contact met Van Sweeden die uitvoerig zijn commentaar had gegeven op de door Witsen aan hem voorgelegde kaarten. Later hielp Witsen bovendien op verzoek van Swellengrebel diens jongste zoon Johannes aan een post als assistent bij de VOC op de Kaap.⁵⁰ Johannes zou daarmee een van zijn trouwste correspondenten in Zuid-Afrika worden.

Zijdelings rept Witsen in zijn journaal ook nog van 'onze pastoor' met wie hij op stap ging, waarmee hij ongetwijfeld doelde op de in Moskou werkzame predikant Joannes Krawinckel (1619/1620-1677), die nog een oude relatie van Golius was. In 1669 schonk hij deze een kopie van zijn werk over de geschiedenis van de bekering van de Russen tot het christendom.⁵¹

De audiëntie bij de tsaar was voor de drieëntwintigjarige Nicolaes Witsen een hoogtepunt. Hij had zelfs het geluk tsaar Aleksej Michailovitsj in Moskou

tweemaal te ontmoeten, namelijk op 2 februari en op 1 mei. In het journaal beschrijft hij uitvoerig het uiterlijk van de tsaar, zowel diens met parels en diamanten bezette uitdossing als diens persoon, die ondanks het vele vasten zeer lijvig was. Zijn gestalte vulde de hele stoel 'en sat of gestampt was'. Hoe de mensen ook bogen voor hem, hij verroerde zich niet. 'Self verdraide zyn klare oogen schier niet, veel min dat hy eenige weergroetenisse soude pleegen.'⁵² Witsen vond hem knap van gezicht en zeer blank en hij droeg een grote ronde baard. Zijn haar was donkerbruin, de handen 'zeer grof, poeselachtig en dick'. Zijn godsdienstige fanatisme was hem wat bar. Zo schrijft hij dat de tsaar nu hele nachten in de kerk stond en zijn hoofd tegen de grond drukte, 'maer 2 mael in dees ganse weeck etende. Hy is so overgelovigh en godtsdienstig, dat wel voor een lessenaer kan laten gebruyken en boek op de rugh leggen daer de patriarch uyt leest.'

De eerste ontmoeting verliep voor hem enigszins hilarisch. Nadat de gezant de geschenken overhandigd had, viel Witsen als eerste uit het gevolg de eer te beurt om de hand van de tsaar te kussen. Ik 'boog my, noch stilstaend, zeer laag voor hem', vertelt hij, '3 a 4 treden voortgegaen weder, en voor zyn troon weder; doen stack hy zyn handt uyt, de rechte[r], die van knees [knjaz: vorst] Jacob [op]gehouden wiert, en so kuste ick die.' Maar hierdoor verloor Witsen bijna zijn evenwicht. 't Was aerdich, als hy zyn hant niet ver genoeg uytstak en ick niet wel koste toeryken, wilde ick met myn handt op de trap leunen om niet te vallen,' schrijft hij in zijn journaal, 't sceelde niet veel of hadde hem tegen 't lijf geleegeen; [...] Gewis, hadde hy [knees Jacob] de hand niet gereckt en ick myn hals, 'k had hem in de scoot gekomen.'

De tweede ontmoeting vond plaats bij de afscheidsaudiëntie en was opzienbarend eervol voor 'Nicolaj Cornelewitsj', zoals de Russen hem in Moskou noemden. Want bij monde van knees Almaes 'liet Zyn Zaerse Majestyt selve na myn vragen [...], seggende dat den grooten heer zaer ende grootvorst etc. na my Klaes syn gesontheit liet vragen. Sloeg aenstonts myn hooft, of liever groeten hem en wenste Syn Zaerse Majestyt lang leven; bedanckte hem voor de genade en seyde my door Godts gratie gesont te syn. 'k Hoorde van de tolken, dat hy lang van my sprak en nau op myn lettete als ick tot hem quam: dees [eer] geschach my boven andere.'⁵³

Witsen laat in het midden waaraan hij deze voorkeur te danken had, maar het zal ongetwijfeld met de positie van zijn vader te maken hebben gehad, die toen gedeputeerde der Staten-Generaal was. Ofschoon hij in zijn boek aan deze ontmoeting met de tsaar enkel zou refereren met de woorden 'by wien ik de Eer hebbe gehad om in Moskou ten gehoor te verschynen', blijkt hij hierover aanzienlijk minder bescheiden in de brieven aan diens zoon en opvolger Peter I.⁵⁴

Behalve het bijhouden van een journaal en het maken van aantekeningen was Nicolaes ook gedurig in de weer met het tekenen van zijn omgeving. Alleen verhinderden de kou en de veelvuldige verboden om iets te bezichtigen hem

MANNEN KLOOSTER, TE TOR SOCK, VAN HOUT.

'Houten mannenklooster te Torsock'. Penseeltekening naar een schets van Nicolaes Witsen gemaakt op diens reis naar Moskou in 1664-1665.

nogal eens de toestand naar wens 'af te malen'. De plekken die hij schetste, noteerde hij nauwkeurig in zijn journaal, opmerkelijkerwijs totdat hij met het gezelschap in Moskou arriveerde, want daarna maakt hij er geen melding meer van. Tenminste in de kopie zoals die aan Thévenot (en ons) is overgeleverd, want in een brief aan Cuper van 18 september 1714 spreekt Witsen wel van een tekening door hem in Moskou gemaakt: 'In mijn tijd als ik in Mosco was, dat nu een halve Eeuw is geleden, was 't aldaer de stijl, dat in de legers van den Zaar de Heylige beelden, of liever de Schilderijen der Heyligen, die onder hen geeert wierden, in 't midden van 't krijgsvolk omgevoert wierden, en alom de aensienlykste plaetsen hadden waervan nog afteekeninge soude konnen vertoonon.' Wellicht wenste hij hieraan in 1668 geen ruchtbaarheid te geven. Dit impliceert dat Witsen de tekst van de *Moscovische Reyse* inderdaad van alle gevoelige zaken had ontdaan voordat hij hem aan de Fransman gaf. Ook in zijn 'Kort verhael' vertelt Witsen dat hij tekeningen in Moskou, Novgorod, Pleskov (Pskov) van 'veele voorname gebouwen' had gemaakt. Van deze tekeningen is er niet één bewaard. In zijn boek over Tartarije zijn evenmin tekeningen van eigen hand te vinden, maar dat komt doordat zijn object van onderzoek niet het Europese Rusland maar het gebied aan de andere zijde van de Oeral, het Aziatische Siberië en Mongolië betrof. Dit viel buiten de streken die hij met het gezantschap van Boreel doortrok. Wel bestaan er nog elf door de Russische kunsthistoricus A. Kirpichnikov aan Witsen toegeschreven uitgewerkte pentekeningen, – hoewel die, ondanks diens bewering, geen originelen zijn maar gekopieerd naar tekeningen van Witsen – alsmede acht gravures die tekeningen van Witsen als voorbeeld hebben gehad.⁵⁵ De gravures komen uit de werkplaats van de Leidse uitgever Pieter van der Aa, die ze als illustratie bij Adam Olearius' *Voyages* (1719, 1727) heeft gebruikt.

De in Oost-Indische inkt en waterverf uitgevoerde tekeningen waren in opdracht van de Amsterdamse verzamelaar Laurens van der Hem gekopieerd voor zijn platenatlas, een geografisch geordende verzameling kaarten en prenten die als een visuele encyclopedie van de wereld was bedoeld. Bij Van der Hems dood in 1678 besloeg deze atlas 46 delen. In deze atlas, die zich nu in Wenen bevindt, werd ook Witsens ontwerp van de Kaspische Zee opgenomen. Wat de argumenten ook mogen zijn om deze uitgewerkte tekeningen aan Witsen toe te schrijven, het feit dat ze niet gesigneerd zijn, zegt bijna genoeg. Immers, geen document of tekening van Witsens hand verliet zijn werktafel zonder dat hij er zijn handtekening onder had gezet. En dan nog: waarom zou Witsen bij leven afstand van zijn originele beeldmateriaal doen? Dit deed hij toch ook niet met zijn journaal – het journaal dat alleen aan ons is overgeleverd doordat hij hem in kopie aan een Franse geleerde schonk? Alleen al om die reden moeten de tekeningen worden beschouwd als kopieën van professionele artiesten naar schetsen van Witsen. (Als een van Van der Hems kunstenaars die de schetsen van Witsen overnam, wordt nu wel Segher de Vries genoemd.) Daarom is ook de kaart van de Kaspische Zee een kopie, zoals trouwens ook in het logo linksonder wordt vermeld: 'Het Caspise Meer.

Bij mij ondergeschreeven na [!] de origineele Teeckening, in Mosco afgemaelt, Ao. 1665, Nicolaus Witsen.'

Na deze reis heeft Witsen nooit meer een voet in Moskovië gezet, anders dan velen menen. Van hen was Scheltema in 1817 de eerste die met de bewering aankwam dat Witsen jarenlang reizen door Rusland had gemaakt. Deze mening werd onder anderen in 1859 door Frederik Muller overgenomen ('Witsen [...] voyagea plus loin et pendant de longues années en Russie'). Onbegrijpelijk is Keunings bewering dat Witsen in 1670 een reis had ondernomen naar 'Further India (Coromandel and the Ganges)', onder verwijzing naar Witsens boek over Tartarije en een brief naar Cuper, een bewering die nu ook weer klakkeloos in Hollstein staat herhaald.⁵⁶

De Groote Tour 1666-oktober 1667

Eenmaal terug uit Moskou wachtte het gezelschap in de Republiek een grote schok. De Tweede Engelse Oorlog (1665-1667) was uitgebroken en de Nederlandse vloot lag jammerlijk verslagen op de rede van Texel, waar veel schepen door brand waren verwoest. Over de algehele mineurstemming die er heerste leest men in het 'Kort verhael' evenwel niets. Witsen beperkt zich hierin alleen tot zijn eigen levensfeiten. Dus na zijn Moskoureis begaf hij zich te Den Haag eerst enige tijd 'tot de practijk van de rechten' – al hunkerde hij ernaar om meer vreemde landen te zien en Frans te leren, omdat hij van die taal 'te dier tijd nog onkundig was'. Van zijn ouders (die op dat moment in Den Haag woonden) kreeg hij daarom toestemming naar Parijs te gaan.

En zo vertrok hij in 1666 naar de hoofdstad om les in Franse conversatie te krijgen. Buiten medeweten van zijn vader en moeder ondernam hij in het voetspoor van zo veel andere aanzienlijke jongelieden echter een veel uitgebreidere reis. Deze volgde de route van 'de Groote Tour', die voor pas afgestudeerden als de afronding van de maatschappelijke opvoeding werd beschouwd. Ook van zijn tocht langs de belangrijkste steden hield Witsen een dagboek bij – wat trouwens als plicht werd gezien van elke 'tourist' – maar zoals met zo veel van zijn papieren erfgoed het geval is, is ook dit dagboek verloren gegaan. In het 'Kort verhael' geeft hij hoofdzakelijk de route; de details daarover konden immers in map nummer 7 worden gevonden. Deze liep via Lyon naar Milaan, en van daaruit naar Genua, Florence, Pisa en Rome. Vandaar spoedde hij zich over Livorno, Genua en Turijn weer terug naar Lyon, 'van waar hij aan zijne ouders kennisse gaf van zijne gedane reise en nog eenigen tijd zig aldaar ophield'. Als bijzonderheid vertelt hij dat hij in deze stad met enige predikanten had 'geconverseerd'. Vanwege hun spreekvaardigheid en goede adviezen werd met name deze beroepsgroep in de reisgidsen voor rondreizende studenten aanbevolen om contact mee op te nemen.⁵⁷ Een van hen had hij, aldus zijn 'Kort verhael', veertig jaar later, toen deze om geloofsredenen uit Frankrijk was verbannen, nog tot predikant in de Waalse kerk aangesteld.⁵⁸ Van

Lyon keerde hij daarna over de gebruikelijke route uit Italië terug, dat wil zeggen over de steden Genève, Basel, Frankfurt en Keulen, naar huis in Amsterdam.

Of Witsen nu daadwerkelijk het Frans heeft leren beheersen – tenslotte de reden voor de reis – vertelt hij niet. Maar indicatief is wel hoe hij in 1689 als diplomaat aan het Engelse hof een beroerd figuur sloeg omdat hij niet in staat was een toespraak in het Frans voor te lezen en dit (nota bene als de woordvoerder van Amsterdam namens de Staten-Generaal) aan een afgevaardigde uit Zutphen moest overlaten. Hoe het ook zij, in Witsens summiere verslag van de grand tour valt vooral de aandacht voor de reisroute op, en de opmerkingen over zijn ouders.

Een vriend van hem, Jan Neuye, geeft nog enige aanvulling op het Italië-aanse deel van de reis in zijn aan Witsen gerichte dedicatie van het door hem geschreven toneelstuk *De gewrooke Lucretia* (1669). Over deze Jan Neuye is slechts bekend dat hij in 1662 te Leiden als arts promoveerde en dat hij nog meer politiek-allegorische toneelstukken geschreven heeft. Hij blijkt goed op de hoogte van Witsens reiservaringen.⁵⁹ Zo had Witsen volgens hem nog een tochtje naar de Apennijnen gemaakt om daarna – als de meeste toeristen – per boot van Genua via Livorno naar Rome te zeilen. In Florence had hij de ‘onvergelykelyke konst kamer’ bezocht van de groothertog Ferdinand II de Medici en die van kardinaal Ottobomi. (Hierin vond hij de oude Griekse munten met de beeltenis van de ark van Noach erop, waarvan de beschrijving later te vinden is in zijn werk *Architectura Navalis*.) De hertog zelf resideerde toen echter in zijn winterverblijf te Pisa, waar Witsen hem naderhand in gezelschap van zijn ‘maet-schap’ een bezoekje bracht. Ook in *Scheepsbouw en Bestier* staat zijn bezoek aan Pisa genoemd en wel omdat Witsen daar aan de rivier de Arno op de werf van de hertog de bouw van drie aanzienlijke galeien had bezichtigd.⁶⁰ Overigens zou de kunstminnende zoon van de groothertog, Cosimo III, tegen het einde van datzelfde jaar een bezoek aan Amsterdam komen brengen. Witsens vader begroette hem daar toen samen met de burgemeester Reynst en een aantal schepenen op vrijdag 30 december bij de schouwburg met het stuk *Medea* van Jan Vos.⁶²

Rome werd uiteindelijk de meest zuidelijk gelegen stad voor Witsen. Hij verbleef daar een maand en bezichtigde er de catacomben uit de tijd van de christenvervolgingen en de Sint-Franciscuskerk. In zijn boek *Scheepsbouw en Bestier* staat een tekening van een bijzonder in marmer gebeeldhouwd anker uit deze kerk.⁶²

Ook in ‘Kort verhaal’ tekent het Witsen dat hij, met uitzondering van één predikant, geen enkele persoon noemt met wie hij samen reisde of die hij had ontmoet of bezocht. Want behalve met predikanten zal hij toch ook met enige ‘personen van eruditie’ hebben gesproken. Vraaggesprekken met erudiete personen over zeden en gewoonten, wetgeving, vorsten, oorlogen en geschiedenis hoorden immers tot de educatieve pijlers van de grand tour. Waarom Witsen hen geheel ter zijde laat, kan men zich afvragen. Vermoedelijk deden

de desbetreffende mensen er voor hem niet meer toe. Dit laatste moet haast het geval zijn geweest met de geleerden Melchisédec Thévenot en Niels Stensen, twee in hun tijd uitzonderlijke figuren die Witsen tijdens zijn grand tour bijna zeker moet hebben bezocht. Maar de bibliofiel Thévenot had zich bij een bronuitgave met Witsens aantekeningen bezondigd aan ernstig misbruik van vertrouwen, terwijl de in 1686 overleden Stensen zich als een tot het katholicisme bekeerde religieuze fanaticus had ontpopt. Witsens relatie met deze figuren en hun betekenis zullen hierna nog uitvoeriger aan de orde komen.

Tochtjes naar Engeland in 1668 en 1672

Witsen had intussen de smaak van het reizen te pakken. Een jaar later, omstreeks het najaar van 1668, bevond hij zich opnieuw in het buitenland, nu in Engeland. Hij verbleef daar waarschijnlijk maar een paar weken, min of meer als aanvulling op zijn grand tour. Maar er stonden ook andere zaken op zijn programma. Hij wilde familie bezoeken en onderzoek naar de Engelse manier van scheepsbouwen doen. De taal onder de knie krijgen is hem ook hier niet gelukt. De route over de Noordzee was inmiddels aanmerkelijk eenvoudiger geworden doordat hetzelfde jaar tussen Hellevoetsluis en Harwich een pakketbotendienst was ingesteld. Londen trof hij toen nog voor het grootste deel in puin door de grote brand in 1666, terwijl de bevolking nog aan het bijkomen was van de pestepidemie die ook hier in alle hevigheid had gewoed. In deze hoofdstad zocht hij een oude oom van moederskant op, Jean Thierry, die in Engeland geboren en getogen was. Nicolaes lijkt vooral naar deze koopman toe te zijn gegaan om de vriendschapsbanden aan te halen. Immers, de derde persoon aan wie hij in 1664 – naast zijn vader en zijn oudste broer – zijn Leidse dissertatie opdroeg, was Jacques Thierry, de broer van Jean. Hij noemt hem daarin ‘mijn bloedverwant en zeer geacht ondernemer’. Jacques was gehuwd met Maria van Rijn; met haar broer en Hendrik Reael bezat hij een verzekeringsbedrijf en een scheepsrederij die voer op Engeland en de Caraïben. Bij zijn dood in 1677 te Amsterdam was Witsen van Jacques Thierry een van de executeurs-testamentair.

Een zekere Coenraet Droste maakt in een dagboek, dat hij geheel in gepaard rijm had opgesteld, gewag van zijn ontmoeting met Nicolaes in de universiteitsstad Oxford. Droste had hierheen met een aantal makkers op 28 september een tripje gepland. Als gids voor de rondleiding langs de bezienswaardigheden wierpen zich toen Nicolaes Witsen en de uit Dordrecht afkomstige Dirk Rafaelsz. Bressy op.⁶³ Ook in *Scheepsbouw en Bestier* wordt naar Witsens bezoek aan Oxford verwezen. In de bibliotheek vond hij een stoel die van het hout van het schip van de ontdekkingsreiziger ‘Draak’ (sir Francis Drake, 1545-1596) was gemaakt, daarop was een kort rijmpje gebeeldhouwd, waarvan Witsen de vertaling geeft.

De scheepsbouwkundige observaties die Witsen op zijn reizen door Frankrijk, Italië en Engeland had gedaan, vonden hun neerslag in hoofdstuk 15 van zijn boek *Scheepsbouw*. Volgens een mededeling van Jan Swammerdam zou Witsen in 1672 nog een keer naar Engeland zijn gegaan, in zo'n haast, dat hij niemand er van te voren over had ingelicht.⁶⁴

De vriendschappen met Melchisédec Thévenot en Niels Stensen

Witsen moet op zijn grand tour in 1666 te Parijs ook de privéacademie van de bekende 'savant' en bibliofoon Melchisédec Thévenot (1620-1692) hebben bezocht. Daar verkeerden toen ook zijn vrienden Jan Swammerdam en Niels Stensen. Thévenot was al een paar maal in Amsterdam geweest. Zijn bekendheid dankte hij onder meer aan zijn uitgaven van reisberichten, die hij vanaf 1661 (tot 1681) als *Relations de divers voyages curieuses* bij stukjes en beetjes liet verschijnen. De bedoeling van deze publicaties was zo veel mogelijk nieuwe, eerstehands reisverslagen, onbekend kaartmateriaal en woordenlijsten van vreemde talen naar buiten te brengen. Hij was ook de eerste die met een publicatie over de ontdekkingen van Abel Tasman in Australië kwam; bepaald favoriet bij het publiek waren zijn teksten over het Russische en Mongoolse Rijk.

In 1668 bezocht Thévenot opnieuw Amsterdam. Van Witsen, die net terug was van zijn Engelse reis, kreeg hij toen ten minste twee belangrijke werken voor publicatie los; mogelijk had Isaac Vossius hem op het bestaan ervan geattendeerd.⁶⁵ Beide werken ontving hij op 7 december 1668. Zij bevatten (1) het kopiemanuscript van Witsens journaal *Moscovische Reyse* met twee delen aantekeningen, en (2) het journaal van de Russische gezant Bajkov, eveneens verrijkt met Nicolaes Witsens aantekeningen. Hoewel Thévenot deze werken met gretigheid in ontvangst nam, liet de publicatie lang op zich wachten. Misschien met het oog hierop polste Jan Swammerdam hem op 1 juni 1679 voorzichtig met: 'Het heugt mij dat UE voor desen gesegt hebt, dat UE yets in Geographicis opnieuw wilde uytgeeven, wegens tartaryen, china en andere asiatische gewesten; ik en andere vrienden syn begeerig of UE dat gedaan hebt.' Uiteindelijk publiceerde hij in 1681 wel het verslag van Bajkov, maar het journaal van Witsens reis naar Moskou bleef liggen.⁶⁶

Witsen blijkt de twee delen aantekeningen die het journaal *Moscovische Reyse* begeleiden, elk afzonderlijk van een opdracht te hebben voorzien. Het eerste deel met: 'In teecken van onderlinge vrinscap sconcke ick dese mijne Russische godtsdienstige observatien aen de vermaerde heer, mijnheer Stevenot [sic].'. De tweede opdracht bovendien met datum: 'Aen Den Wel Edelen en Hooghgebooren en Geleerden Heer M. Tevenot scenckt deze sijne aenmerckinge in gedachtenisse / Nicolaes Witsen / 1668, 7 december, Amsterdam.' De slordigheid van het eerste opschrift is opmerkelijk, niet alleen omdat het in de verleden tijd is gesteld (indien de transcriptie juist is) en

het schrijffouten bevat (de t in 'vrinscap' is vergeten), maar vooral door de s voor de naam 'Tevenot', die er in de tweede opdracht overigens, aldus Locher en De Buck, de bezorgers van het journaal en de aantekeningen, werd uitgesneden. Ook in de hoofdtekst wemelt het van onzorgvuldigheden. Locher en De Buck schrijven hierover dat, hoewel er door zowel Witsen als anderen veel correcties in de teksten zijn aangebracht, er 'daarnaast zo veel verhaspelde namen, woorden en zinsdelen [zijn] blijven staan, zo veel open plekken niet ingevuld, dat men zich afvraagt, of Witsen niet, door andere besognes beziggehouden, de zaak wat vluchtig heeft behandeld'. Witsen verklaarde echter zelf al dat zijn aantekeningen ongepolijst en niet geordend waren ('daergesteld int rouw en ongeschickt').⁶⁷ Het reisverhaal en de aantekeningen zijn dan ook helemaal niet voor een uitgave in druk klaargemaakt. Het betreft simpelweg een in grote haast overgeschreven kopie waarin wel zeven kopiïstenhanden herkenbaar zijn. Maar ook al gaf hij zijn materiaal in kopie weg, Witsen was er toch niet echt gerust op dat de Fransman er niet mee op de loop zou gaan. Zoals onder alle uitingen die van zijn hand en geest stamden – titel, opdracht, slot en hoofdtekst – voorzag hij ook deze manuscripten van zijn handtekening als poging het tegen diefstal of plagiaat te beschermen.

Ook van het andere manuscript dat Witsen uit Moskou had meegenomen, dat de reis betrof van Fjodor Jakovlevitsj Bajkov van Tobolsk naar Peking tussen 1654 en 1657, had hij voor Thévenot een afschrift gemaakt.⁶⁸ Thévenots ambitie was echter te groot voor dankbaarheid: hij publiceerde het werk met Witsens explicaties zonder hem daarbij op enigerlei wijze indachtig te zijn.⁶⁹ Witsen refereert hier fijntjes aan in de inleiding van *Noord en Oost Tartarije* met: 'zijnde de kant-tekeningen die zijn Wel Edele daer beneffens aen den dag heeft gebragt, uit mijn Pen in die tijd gevallen'. Thévenot maakte zich wel vaker aan dergelijke praktijken schuldig. Ook bij de door hem in het licht gegeven Mantsjoe-grammatica van de jezuïet Ferdinand Verbiest liet hij de naam van de samensteller achterwege. In die dagen heerste op het gebied van vondsten en ontdekkingen een ware jacht op primeurs. Veelzeggend is het vervolg van Witsens reactie op Thévenots uitgave van Bajkov: 'zoo dat den inhoud daer van, by my het eerst in dese gewesten bekend is geweest, en lange voor de tijd, dat ik de Kaerte heb ontworpen'. Witsen wil zich er dus op voorstaan dat hij in het Westen lange tijd de enige was die kennis van de inhoud van dit bijzondere reisdocument, dat wil zeggen van de onbekende streken in Tartarije, bezat. In het boek zelf spreekt hij hier niet meer over, hij geeft er alleen in kort bestek de route en reistijden van de Rus in weer.

Witsens vriendschap met de briljante Deense anatoom, geoloog, mathematicus, natuuronderzoeker en theoloog Niels Stensen (1638-1686) dateerde uit de tijd dat hij op het Athenaeum Illustre in Amsterdam zat. Tussen 1659 en 1664 volgde Stensen, ook wel 'Steno' genoemd, hier en op de Leidse universiteit colleges anatomie. In dezelfde tijd dat Witsen zich om Frans te leren in Parijs bevond, zat ook Stensen daar met Jan Swammerdam. Stensen was er

een frequent bezoeker van de privéacademies van Pierre Bourdelot en Melchisédec Thévenot; in het huis van de laatste hield hij onder meer zijn beroemde voordracht over de anatomie van de hersens. In oktober 1666 verliet Stensen Parijs om naar Italië te gaan. Witsen zou Stensen daarom nog eens in Florence kunnen hebben opgezocht, omdat hij zich tezelfdertijd in die stad bevond. Hoewel er geen enkele brief over hun relatie is bewaard, zijn uit andere bronnen wel talloze aanwijzingen te vinden die duiden op een intensieve betrekking. Stensen stuurde hem uit Italië bijvoorbeeld informatie en boeken toe. Onder die boeken bevonden zich ook veel van zijn eigen geesteskinderen, zo kan men uit de catalogus van Witsens bibliotheek opmaken. Met twee door hem geschreven theologische publicaties had hij hem bovendien deelgenoot van zijn bekering gemaakt.

Voorts nam Witsen in *Scheepsbouw en Bestier* een verhaal op dat Stensen hem uit Florence had toegezonden.⁷⁰ Nog meer bewijs voor hun vriendschap geeft de notitie in het exemplaar van *Scheepsbouw en Bestier*, dat Witsen in 1671 in dank aan de Florentijnse natuurvorser Carolo Dati schonk: 'Jo pregato dal signor Nicolò Stenone ne' feci parte al signor Vitsen Autore di qu.[esta] bella fatica, ed egli fauoro a mia libreria del p[rese]nte esemplare.' Ook Niels Stensen bezat dit werk; voor een vriend vertaalde hij er zelfs een passage van. Tijdens een discussie met Vincenzo Viviani (1622-1703), de bekende mathematicus, leerling en bezorger van Galileo Galilei's werken, had deze Italiaan namelijk zijn twijfel over een bepaalde door Witsen geponeerde bewijsvoering geuit, waarop Stensen hem de vertaling van het betreffende stuk had gedictieerd zodat Viviani er beter zijn oordeel over kon geven.⁷¹ Dati en Viviani waren net als Stensen lid van de Accademia del Cimento, de eerste wetenschappelijke academie op streng experimentele basis. Daarom moet Witsen weer aan Viviani het stuk van Galilei te danken hebben gehad over de berekening van de loop van een afgeschoten kogel door de lucht.⁷² Een blik op de catalogus van Witsens boekbezit laat zien dat hij van meer leden van de Accademia del Cimento werk in eigendom had, zoals van de natuurvorser Francesco Redi en Marcello Malpighi, de grondlegger van de microscopische anatomie.⁷³

Was Witsen werkelijk in hun onderzoek geïnteresseerd? Naar zijn boekencollectie te oordelen heeft het hier alle schijn van. Sterker nog, zijn interesse op dit terrein reikte nog stukken verder. Alle grote en spraakmakende anatomen en zoölogen blijken erin vertegenwoordigd, net als conchylologen, plantkundigen en andere natuurvorsers. Witsens boekbezit is daarom niet alleen een afspiegeling van zijn vroege en veelzijdige interesses, maar het reflecteert ook de netwerken waarin hij zich bewoog.

In 1669 bekeerde Stensen zich tot de rooms-katholieke kerk; zes jaar later werd hij tot priester gewijd. Met zijn intrede in de kerk kwam aan zijn wetenschappelijke onderzoek een einde en verloor hij zich in strijdschriften tegen andersdenkenden. Mede door zijn zelfopgelegde onbarmhartige leefstijl werd hij niet ouder dan 48 jaar. In 1688 is hij door de paus heilig verklaard.⁷⁴

Met zijn geleerde vriendschappen en zijn brede spectrum aan historische en natuurwetenschappelijke interesses had Witsen weliswaar de richting aangegeven waar zijn hart werkelijk lag – de studie – maar ondertussen was ook nog nauwelijks een stap dichterbij een serieuze maatschappelijke carrière gezet. Met zijn Moskovische reis had hij het pad van de diplomatie en de koophandel verkend, en met zijn Londense bezoek aan Jean Thierry had hij zich de vraag gesteld of de scheepsrederij iets voor hem was; verder had hij in Den Haag nog enige tijd als jurist gewerkt. Maar een echte keuze had hij nog steeds niet kunnen maken. Toen zijn vader in maart 1669 onverwachts stierf, was hij 28 en zag het leven van deze rijke regentenzoon er ineens heel anders uit. Hij kon nu niet langer meer van zijn vaders invloedrijke positie profiteren. Cornelis had zijn andere zonen al wel aan aardige posten geholpen; alleen de jongste, de tweeëntwintigjarige Jonas, ‘leerde’ nog. Jan was bijvoorbeeld al vanaf 1656, sinds zijn twintigste dus, secretaris van de stad Amsterdam. Lambert kreeg in 1657 met negentien jaar het kapiteinschap over een compagnie soldaten en in 1667 werd ook Cornelis, tweeëntwintig jaar oud, kapitein over een compagnie ‘voetknechten’. Maar Nicolaes had nog steeds geen keus tussen zijn ambities kunnen maken. Nu zijn vader dood was, zat hij met een probleem, realiseerde hij zich, want er was niemand onder zijn bloedverwanten van wie hij iets kon verwachten, ‘waardoor [het] onseker was welke levenswijze te verkiezen’.

Johannes Hudde (1628-1704), hoogbegaafd wiskundige, Witsens 'bloedvriend' en 21 maal burgemeester van Amsterdam.